

Spitten in de
economische, sociale en
regionale geschiedenis

REDACTIE ELLES BULDER, MARIJN MOLEMA EN VINCENT TASSENAAR

Spitten in de economische, sociale en regionale geschiedenis

Spitten in de economische, sociale en regionale geschiedenis

Essays opgedragen aan prof. dr. Maarten Duijvendak
bij zijn emeritaat

ELLES BULDER, MARIJN MOLEMA EN VINCENT TASSENAAR (RED.)

Hilversum
Verloren
2021

Deze publicatie is tot stand gekomen mede dankzij financiële bijdragen van: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI), Professor Van Winterfonds, Stichting Claas van Gorcum Fonds en Stichting J.B. Scholtenfonds.

Afbeelding op het omslag: Foekje Dillema werkend in de tuin te Burum, 11 juli 1950.
Bron: Nationaal Archief.

© 2021 De auteurs
Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789087049737

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak: Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUD

Dankwoord	7
1 Inleiding	9

DEEL A ECONOMISCHE ONTWIKKELING EN SOCIALE STRATIFICATIE

2 Het Romeinse Rijk. Centrum, periferie en economische groei <i>Willem M. Jongman</i>	17
3 Industrialisatie en beroepsstructuur in Nederland <i>Herman de Jong en Joost Veenstra</i>	29
4 Antropometrische geschiedenis van Brazilië, 1850-1950. Data uit militaire dossiers <i>Daniel W. Franken</i>	49
5 Verloskundig werk in het unieziekenhuis van Hankow. Een sociaal-economische analyse, 1931-1949 <i>Minghui Li</i>	63
6 Fabriek of boerderij, een keuze? <i>Lex Heerma van Voss</i>	79

DEEL B REGIONALE EN RURALE VRAAGSTUKKEN

7 Ruimtelijke verschillen in culturele overtuigingen en vruchtbaarheid in Nederland <i>Hilde Bras</i>	93
8 De wording en verdwijning van het Nederlandse platteland als boerenland, vanaf 1870. Een ruimtelijke en sociale analyse <i>Anton Schuurman</i>	109

9	Grensoverschrijdende perspectieven op regionale geschiedenis <i>Marijn Molema</i>	125
10	Europa van de regio's. Ideeën en instituties, 1975-2000 <i>Bart Hoogeboom</i>	135
11	Inwoners werken aan lokale leefbaarheid. Vrijwillige inzet in plattelandsgebieden in Noord- en Midden-Nederland tussen 2015 en 2021 <i>Elles Bulder en Korrie Melis</i>	153

DEEL C GESCHIEDENIS VAN NOORD-NEDERLAND

12	Appingedam: van kleine stad naar groot dorp <i>Richard Paping</i>	169
13	Piketty in de polder. Negentiende -eeuwse ongelijkheden op het Friese platteland <i>Kees Kuiken m.m.v. Anne Boomsma</i>	183
14	De konijnen, het buskruit en het geweeschot. Nieuwe mogelijkheden voor de geschiedschrijving van het dagelijkse leven en de alledaagse ervaring <i>Daniël Broersma</i>	199
15	Universiteit van het Noorden. De geografie van de academische elite in Groningen, 223 1870-1940 <i>Peter Grootte</i>	
16	Regie in de regio. De provincie Groningen tussen toezicht en interventie <i>Dirk Jan Wolffram</i>	247
17	Wat heeft het geholpen? Zeventig jaar ontwikkelingsbeleid in de Veenkoloniën <i>Geurt Collenteur</i>	259
	Over de auteurs	275

DANKWOORD

Deze afscheidsbundel is ontstaan in de boezem van de leerstoelgroep Economische en sociale geschiedenis die ondergebracht is bij de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen. Twee leden van deze leerstoelgroep, prof. dr. Marijn Molema en dr. mr. Vincent Tassenaar, hebben het proces om te komen tot deze uitgave opgestart. Versterking van het redactieteam kwam al snel in de persoon van dr. Elles Bulder, lector aan de Hanzehogeschool Groningen en tevens voormalig lid van de leerstoelgroep. In de beginfase heeft dr. Richard Paping een meedenkende adviesrol gehad.

De uitgeverij, in de persoon van Thys Verloren en later ook Patricia Harsevoort en Tanja Stropsma, heeft ons steeds met opmaak, advies en oplossingen terzijde gestaan. Zonder financiële ondersteuning was de uitgave van dit boek niet mogelijk geweest: wij danken de besturen van het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI); het Professor Van Winterfonds; de Stichting Claas van Gorcum Fonds; en de Stichting J.B. Scholtenfonds. In het kader van een student-assistentschap heeft Timo Clemens BA elementaire ondersteuning geboden, onder andere door artikelen te vertalen en (beeld)redactie te plegen. Hilde Boelema MA heeft nagenoeg alle artikelen aan een eindredactionele toets onderworpen. Wij danken hen, en alle auteurs, voor hun bijdragen.

De redactie, 29 juli 2021

I INLEIDING

Vincent Tassenaar, Marijn Molema en Elles Bulder

De feestelijke afscheidsbundel mag zich in een wetenschappelijke traditie verheugen. Regelmatig, het is geen vanzelfsprekendheid en derhalve geen *mos*, wordt een vertrekkende academicus bij zijn afscheid, veelal in geval van emeritaat, gefêteerd op een bundel met bijdragen van collegae, oud-collegae en een aantal geselecteerde vakgenoten. De bijdragen hebben soms het karakter van een persoonlijke lofzang op de vertrekkende wetenschapper, dan wel leveren de contribuanten een wetenschappelijke bijdrage, die zich in dat geval richt op het onderzoek of wetenschappelijk terrein van de persoon in kwestie, of zij geven een vergezicht op een specifiek thema. In deze bundel *Spitten in de economische, sociale en regionale geschiedenis. Essays opgedragen aan prof. dr. Maarten Duijvendak bij zijn emeritaat*, is gekozen voor de tweede benadering en treft u een aantal (zestien) opstellen aan die raken aan het wetenschappelijk werk, zowel qua onderzoek als qua onderwijs, van Maarten Duijvendak. De aanleiding voor deze bundel is, zoals uit de ondertitel al blijkt, zijn emeritaat als hoogleraar Economische, sociale en regionale geschiedenis, een leerstoel die hij sinds 2012 heeft bekleed. Daarvoor was hij sinds 2001 bijzonder hoogleraar Regionale geschiedenis. In het hiernavolgende zetten wij uiteen op welke wijze de loopbaan en het wetenschappelijk werk van Maarten zou kunnen worden gekarakteriseerd en tot welke thema's dat voor deze bundel heeft geleid.

In 1990 promoveerde Maarten Duijvendak in het Stichtse op *Rooms, rijk of regentesk: elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant, circa 1810-1914*.¹ De verwijzing naar het Roomse karakter van zijn onderzoekspopulatie doet enigszins ironisch aan voor een onderzoeker die bij de keuze voor een universiteit de Katholieke universiteit Nijmegen uit zijn geboortestad links had laten liggen. In Utrecht promoveerde Duijvendak, als hetgeen wij tegenwoordig aanduiden als buitenpromovendus, bij Theo van Tijn. Van Tijn was hoogleraar Economische en sociale geschiedenis die zich vooral richtte op de geschiedenis van de arbeidersklasse en arbeidersbeweging. Oppervlakkig beschouwd lijkt de studie van Duijvendak naar de Brabantse elite dus enigszins buiten deze geijkte kaders te staan, maar zijn subtitel hint al naar het achterliggende thema sociale structuur en stratificatie.

In het vervolg van zijn loopbaan heeft Maarten zich niet in het bijzonder nog met elites beziggehouden. Maar in een ander opzicht was zijn proefschrift wel degelijk de opmaat voor de rest van zijn wetenschappelijke loopbaan, aangezien zijn dissertatie bij uitstek een regionale geschiedenis was. In de benadering van de integrale geschiedschrijving worden economische, sociale, demografische en politieke processen in een afgebakende regio in hun

1 Duijvendak, *Rooms, rijk, of regentesk*.

onderliggende samenhang bestudeerd. Deze benadering sloot goed aan bij de tendensen in de historische wetenschap waarin grotere projecten en thema's de toon gingen zetten. De integrale geschiedenis van Noordoost-Brabant, in feite de Meijerij van 's Hertogenbosch, was het grotere thema waarbinnen zijn proefschrift moet worden gesitueerd. De benadering van de integrale geschiedenis, in Utrecht onder inspiratie van Van Tijn en Gerard Trienekens, vormde uiteindelijk ook de brug naar Rijksuniversiteit Groningen waar Duijvendak vanaf het najaar van 1989 zijn wetenschappelijke loopbaan zou voorzetten.

Onder inspiratie van Pim Kooij was aan het einde van de jaren tachtig aan de Groninger universiteit eveneens het concept van de integrale geschiedenis, gericht op het Groninger kleigebied, omarmd. Binnen dit kader werd door een groot aantal promovendi, stafmedewerkers en contractonderzoekers onderzoek verricht naar economische, sociale, demografische en politieke ontwikkelingen binnen het Groninger kleigebied in de periode 1760-1940. Een dergelijk groots opgezet project paste goed bij de tijdsgeest van professionalisering, wetenschappelijke samenwerking en schaalvergroting. Binnen de omvangrijke (!) sectie Economische en sociale geschiedenis, die destijds onderdeel was van de Economische faculteit, liepen tegelijkertijd twee grote projecten, zowel naar de nationale rekeningen van Nederland (1800-1914) als de integrale geschiedenis van het Groninger kleigebied, die in beide gevallen een equivalent hadden aan de *alma mater* van Maarten Duijvendak: de Universiteit van Utrecht. De benadering van de integrale geschiedschrijving, in zowel Groningen als Utrecht, maakte in 1989 een transfer naar de Economische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen geen opmerkelijke overstap.

Maarten Duijvendak zou in 1997, als gevolg van een reorganisatie bij de Economische faculteit, met een groot deel van de sectie Economische en sociale geschiedenis de overstap maken naar het Harmoniegebouw in de binnenstad, teneinde zijn carrière bij de sectie Economische en sociale geschiedenis aan de Faculteit der Letteren voort te zetten. Overigens werd door de sectie Economische en sociale geschiedenis al enige decennia voorafgaande aan deze overgang in deze faculteit het grootste deel van haar onderwijs gegeven.

In deze bundel komen drie thema's die verbonden zijn met het academisch werk van Maarten Duijvendak samen: sociale structuur en stratificatie; regionale en rurale vraagstukken; en de geschiedenis van Noord-Nederland. Deze aspecten hebben Maarten gedurende zijn wetenschappelijke carrière, zowel als onderzoeker en zeker ook als docent, niet losgelaten en zijn de pijlpalen binnen zijn academisch werk geweest. De integrale geschiedenis verloor als concept in de jaren 1990 zijn glans, wellicht omdat het uiteindelijk toch lastig bleek om alle aspecten organisch met elkaar te synthetiseren. De opvolgers van Van Tijn in het Utrechtse kozen voor andere sporen, terwijl ook in het Groningse, een aantal projecten met Russische collegae ten spijt, geleidelijk steeds minder van de integrale geschiedschrijving werd vernomen.

Toch is het gedachtegoed van de integrale geschiedenis, impliciet en expliciet, nog wel aanwezig in het latere werk van Duijvendak. Zijn oratie uit 2002, bij de aanvaarding van de bijzondere leerstoel Regionale geschiedenis in het bijzonder van de veranderingsprocessen in de agrarische samenleving in Noordelijk Nederland, staat nog duidelijk in deze traditie, maar ook het latere werk verloochent dit wetenschappelijk concept niet.² In zijn redactio-

2 Duijvendak, *Wijde horizon*, 2002.

nele synthese, ‘De Nieuwste tijd beschreven’ bij het laatste deel van het volumineuze drieluik over de (provinciale) geschiedenis van Groningen, stelt hij: ‘In reactie op de politiek institutionele benadering [...] hebben de sociaal-economische en cultuurhistorische benadering zich als aandachtsvelden geprofileerd’; waarna hij constateert dat deze benaderingen, voor zover het de Groningse geschiedenis betreft, nog grijze en witte vlekken kennen; *ergo* een geïntegreerd beeld is niet voor alle perioden mogelijk.³ Iets later stelt hij dat juist door het combineren van verschillende benaderingen de betekenis van verschillende perioden en breukpunten kan worden vastgesteld en wordt expliciet naar de integrale geschiedenis van de Groningse klei verwezen.

Zijn hoofdredacteurschap van *Geschiedenis van Groningen* is ongetwijfeld de kers op de regionaal-historische taart die Maarten Duijvendak in wetenschappelijk opzicht heeft gebakken. Deze wetenschappelijke vlucht werd gedragen door de vleugels van de maatschappelijke belangstelling, die regionale en lokale geschiedenis vanaf de jaren 1980 genoot. De aandacht die vanuit de sectie Economische en sociale geschiedenis in het Groningse werd gekoesterd, voorzag hierdoor in een maatschappelijke behoefte, terwijl de hierboven genoemde integrale geschiedschrijving aansloot bij wetenschappelijke verlangens. De regionaal-historisch benadering, in zijn woorden: ‘een geografische benadering in de regionale en lokale geschiedenis waarbij het ruimtelijke element in de tijd wordt geproblematiseerd’, heeft hij veelal binnen geografisch duidelijk afgebakende regio’s gepraktiseerd.⁴ Voorbeelden hiervan zijn het redacteurschap van het hiervoor genoemde drieluik over de provincie Groningen, de *Geschiedenis van Assen* (2000) en de *Stadsgeschiedenis van Groningen* (2003).⁵

De regio is vanuit wetenschappelijk perspectief geen continent of een substantieel deel daarvan, omdat Duijvendak de micro-historische benadering als belangrijke en onontbeerlijke kleurenschakering van het totaalplaatje beschouwt. Toch kan zijn werk en ook benadering niet als uitsluitend micro-historisch weg worden gezet. Spitswerk is nodig om een scherpe blik te kunnen krijgen daar het contrasten zichtbaar maakt, maar daarvoor is – vanuit het wetenschappelijk perspectief van Maarten Duijvendak – wel een wijde horizon noodzakelijk. Want anders zouden de contrasten lastig zichtbaar zijn.

Los van de benadering van de integrale geschiedschrijving zijn er nog twee accenten die zijn benadering een ruimer perspectief geven. In de eerste plaats is dat zijn oog voor het belang van netwerken. In zijn proefschrift worden netwerken nog gezien als basale verbindingen tussen individuen uit de (vooral) Bossche elite. Maar in zijn werk over Groningen verbreedt het perspectief zich tot netwerken en relaties tussen de provincie Groningen en de rest van Nederland, Europa en uiteindelijk de wereld. De ontwikkelingen binnen Groningen worden nadrukkelijk tegen de achtergrond van globalisering en schaalvergroting geschetst. Het is eendachtig het adagium van zijn oratie in 2002: ‘Een wijde horizon, een scherpe blik.’

Deze wetenschappelijke benadering heeft zich ook gereflecteerd in zijn onderwijs, de binnen een universitaire context noodzakelijkerwijs – en zeker zo gewichtige – andere kant van de medaille. Het thema globalisering vond bij Maarten Duijvendak haast logischerwijs

3 Duijvendak, ‘Nieuwste tijd beschreven’, 395; Duijvendak, ‘Groningen in vogelvlucht’, 415.

4 Duijvendak, *Wijde horizon*, 7.

5 Gras e.a. (red.) *Geschiedenis van Assen*; Duijvendak (red.), *Stad van het Noorden*.

een vertaling naar de collegezalen, maar wellicht lag de causaliteit in deze zaak vice versa. Hij was dan ook een warm pleitbezorger van het perspectief globalisering in de eerstejaars hoorcolleges Economische en sociale geschiedenis, hetgeen sinds 2006 ook in de vaktitel 'Globalisering: Economische en sociale geschiedenis' verankerd is. Evenzeer kwam de focus op globaliserende ontwikkelingen tot uiting bij de keuze van het handboek dat bij dit college werd gebruikt.⁶ Lange tijd genoot *The Human web* – netwerken speelden ook weer een rol – de voorkeur, een handboek dat de nadruk legt op de globaliserende invloeden.

Het andere accent is het comparatieve perspectief dat Maarten Duijvendak graag hanteert. Wellicht is dit niet zo dominant of expliciet zichtbaar in de hierboven genoemde werken. Toch is het, behalve als onderwerp van veel van zijn colleges, ook zichtbaar in de overzichtsartikelen – ook wel *review articles* genoemd – die hij in de loop der jaren heeft gepubliceerd.⁷ In zijn oratie is dit zichtbaar bij het overzicht van de provinciale geschiedenissen dat hij zijn toehoorders voorschotelde. Ook in zijn – welhaast prozaïsche – 'Groningen in vogelvlucht', het slotwoord bij de drie delen van de Geschiedenis van Groningen, probeert hij vooral de provincie in contrast met de omgeving te kleuren.⁸

Maarten Duijvendak heeft zich zijn hele academische loopbaan, in navolging van zijn promotor Theo van Tijn, als een sociaal-historicus beschouwd. Toch gaf hij – in lijn met zijn zelf geformuleerde adagium – hieraan geen restrictieve uitleg. Daarom behandelde hij in zijn colleges en onderzoek een pluraliteit aan onderzoek en onderwerpen. De sociaalhistorische benadering behield uiteindelijk wel de overhand. De overgang naar een meer sociaalhistorisch handboek, *Globalization in World History* van Peter Stearns voor het eerdergenoemde college Globalisering spreekt wat dat betreft boekdelen.⁹ Zijn bijdrage aan *Sociale geschiedenis: theorie en thema's*, een introducerend handboek dat hij in 1992 samen met Pim Kooij voor historici schreef, is evenzeer een uiting van - en positiebepaling in - zijn wetenschappelijk denken destijds en naderhand geweest.¹⁰

Het bovenstaande in gedachte nemende is het niet vreemd dat de thema's in deze bundel 'economische ontwikkeling en sociale stratificatie'; 'regionale en rurale vraagstukken' en de 'geschiedenis van Noord-Nederland' zijn. In de zomer van 2020 zijn collega's en goede bekenden van de emeritus door de redacteurs van deze bundel benaderd met het verzoek of zij, binnen de genoemde kaders, een bijdrage wilden leveren aan de afscheidsbundel. Dit heeft een groep van gevestigde historici maar ook opkomend talent opgeleverd, die in totaal zestien essays hebben geschreven. De redacteurs hebben de essays chronologisch geordend langs de drie genoemde thema's. De nadruk ligt op de geschiedenis vanaf 1800.

Een uitzondering hierop is het essay van Willem Jongman, waarmee het thema economische ontwikkeling en sociale stratificatie begint. Jongman benadrukt in zijn bijdrage de provinciale basis van de economische groei die de Romeinse wereld doormaakte. Herman de Jong en Joost Veenstra verfijnen het beeld van de Industriële Revolutie door, op basis van een veranderende beroepstructuur tussen 1860-1930, te wijzen op verschillen snelheden in de

6 McNeill, *The Human Web*.

7 Zie bijv. Duijvendak, 'Balance between City and Countryside'.

8 Duijvendak, 'Groningen in vogelvlucht'.

9 Stearns, *Globalization in World History*.

10 Duijvendak en Kooij, *Sociale geschiedenis*.

afzonderlijke provincies van Nederland. Vergelijkingen tussen regio's is ook de aanpak die Daniel Franken verkiest, zij het op geheel andere wijze. Franken onderzoekt lichaamslengten in Brazilië tussen 1850-1950 die, door modernisering van de gezondheidszorg en verbetering van voeding, toenamen maar niet overall in dezelfde mate. Minghui Li concentreert zich eveneens op de gezondheidszorg, ditmaal in de stad Hankow, centraal gelegen in China. Li analyseert hoe tussen 1931-1949 het vroedvrouwenwerk zich binnen de muren van een ziekenhuis positief ontwikkelde onder invloed van clientèle uit de midden- en hogere klassen. Lex Heerma van Voss brengt ons terug in Nederland met een opmerkelijke en uitdagende bijdrage. Aan de hand van gegevens over vroeg-twintigste eeuwse Twentse textielarbeiders belicht hij het fenomeen van de industriële spijtoptant. Er was een groep industriële arbeidskrachten die weer teruggingen naar waar velen van hen vandaan kwamen, namelijk de primaire sector.

Net als het eerste kent ook het tweede thema, dat van de regionale en rurale vraagstukken, een vijftal bijdragen. Hilde Bras bijt het spits af met een analyse over regionale cultuur in relatie tot de huwelijksvruchtbaarheid. Zelfs in een klein land als Nederland blijken de ruimtelijke verschillen halverwege de twintigste eeuw aanzienlijk. Anton Schuurman presenteert een prikkelende analyse van anderhalf eeuw rurale verandering. Hij onderbouwt de stelling dat 'landbouw' en 'platteland' slechts tussen 1870-1970 met elkaar vereenzelvigd kunnen worden, maar dat beide begrippen daarvoor en daarna toch echt verschillend van elkaar zijn. In een bijdrage over grensregio's rekt Marijn Molema de ruimtelijke dimensies van de bundel op. Mede op basis van eigen ervaringen pleit de auteur voor meer grensoverschrijdend contact tussen personen en organisaties die zich met regionale geschiedenis bezighouden.

Bart Hoogeboom kiest voor een benadering die nauw verwant is met het gedachtegoed en de onderwijspraktijk van Maarten Duijvendak en schetst het Europa van de regio's. In een vergelijking tussen twee regio's laat hij zien hoe Europees beleid tussen 1975-2000 op verschillende manieren effect heeft gehad. Elles Bulder en Korrie Melis rekken de grenzen van de bundel eveneens op, ditmaal op een chronologische wijze. Met een contemporaine historische blik analyseren zij hedendaagse, lokale initiatieven met als doel de leefbaarheid van het platteland te stimuleren.

Het derde thema omvat een aantal interessante en prikkelende studies die onder de noemer van Noord-Nederlandse geschiedenis samen gebracht zijn. De integrale geschiedschrijving, althans een aspect daarvan, is zichtbaar in de bijdrage van Richard Paping over Appingedam. Hij beschrijft de negentiende eeuwse ontwikkeling van de stad als teruggang. Kees Kuiken snijdt een 'memorabel' stuk van de negentiende eeuwse geschiedenis van het Bildt aan. Hij onderzoekt patronen van ongelijkheid in het Friese kleigebied. De bijdrage van Daniël Broersma is zowel een beschrijving als een metareflectie op de geschiedenis van het alledaagse stadsleven aan het einde van de negentiende eeuw. Op een originele manier combineert hij, op basis van gedetailleerd krantenonderzoek, het perspectief van konijnen houdende Stadgers met bovenlokale ontwikkelingen. De verflechting tussen Groningen en zijn omgeving speelt eveneens een rol in de bijdrage van Peter Groote, die over de afkomst van studenten en wetenschappers van de Groninger universiteit gaat. De RuG was tussen 1877-1940 een 'gewone' regionale universiteit, zo luidt zijn conclusie.

Eendachtig de integrale benadering komen ook politiek-bestuurlijke aspecten in deze afscheidsbundel aan de orde. Dirk Jan Wolfram onderzoekt de bestuurlijke perikelen

rondom het Eemskanaal, en concludeert op basis daarvan dat de provincie Groningen rond halverwege de twintigste eeuw een duidelijke regierol naar zich toegetrokken heeft als het gaat om de aanleg van belangrijke infrastructuur. Geurt Collenteur tenslotte kijkt terug op zeventig jaar ‘ontwikkelingsbeleid’ voor de Groninger veenkoloniën. Volgens de auteur nopen de resultaten van dat beleid tot meer realisme over wat externe interventies op de lange duur kunnen bijdragen aan de brede welvaart van regio’s.

Als we de zestien bijdragen overzien, dan zien we een verzameling van historische opstellen met sociale, economische, culturele en politieke analyses. We zien daarbij sectorale, demografische en ruimtelijke invalshoeken. Gezamenlijk vormen de bijdragen een breed pallet dat de nalatenschap van Maarten Duijvendak aan de economische, sociale en regionale geschiedenis siert.

LITERATUUR

- Duijvendak, M.G.J. *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant, circa 1810-1914*. 's Hertogenbosch: Het Noordbrabants Genootschap, 1990.
- Duijvendak, M.G.J. en Pim Kooij. *Sociale geschiedenis. Theorie en thema's*. Assen: Van Gorcum, 1992.
- Duijvendak, M.G.J. *Wijde horizon, scherpe blik. Regionale geschiedenis en Noord-Nederland. Over rurale problematiek, sociale wetenschap en geschiedschrijving*. Groningen: Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit Groningen, 2002.
- Duijvendak, M.G.J. en Bart de Vries (red.) *Stad van het Noorden: Groningen in de twintigste eeuw*. Assen: Van Gorcum, 2003.
- Duijvendak, M.G.J. ‘De Nieuwste tijd beschreven.’ In *Geschiedenis van Groningen / III, Nieuwste tijdheden*, (red.) idem, Doeko Bosscher en J. C. L. de Vries, 395-401. Zwolle: Waanders, 2009.
- Duijvendak, M.G.J. ‘Groningen in vogelvlucht.’ In *Geschiedenis Van Groningen / III, Nieuwste tijdheden*, (red.) idem, Doeko Bosscher en J. C. L. de Vries, 403-415. Zwolle: Waanders, 2009.
- Duijvendak, M.G.J. ‘Balance between City and Countryside in the Netherlands’. *BMGN - Low Countries Historical Review* 127, no.3 (2012): 29-49.
- Gras, H., P. Th.F.M. Boekholt, J. Bos, M.G.J. Duijvendak, R.I.A. Nip en P.T.A. Zweegers (red.) *Geschiedenis van Assen*. Assen: Van Gorcum, 2000.
- McNeill, J.R., en William H. McNeill. *The Human Web: A bird's-eye view of World History*. New York: Norton, 2003.
- Stearns, Peter N. *Globalization in World History. Themes in World History*. London: Routledge, 2010.

DEEL A
ECONOMISCHE ONTWIKKELING
EN SOCIALE STRATIFICATIE

2 HET ROMEINSE RIJK

Centrum, periferie en economische groei*

Willem M. Jongman

Historici leven niet alleen in het verleden – zij leven ook in het heden. Traditioneel wordt dit gezien als een beroepsrisico, omdat dit het gevaar van anachronisme in zich bergt. Dat gevaar is inderdaad maar al te reëel, maar zoals Moses Finley polemisch betoogde, is het ook onvermijdelijk en brengt het zijn eigen voordelen met zich mee.¹ De geschiedenis komt immers niet voort uit de bronnen, zoals in een of andere occulte zitting. In plaats daarvan zijn wij actieve onderzoekers die onze nieuwsgierigheid willen bevredigen en wij willen onze vragen stellen en antwoorden vinden. En onze vragen zijn onvermijdelijk moderne vragen, die voortkomen uit onze moderne moraal, onze sociale en politieke overtuigingen, en uit onze moderne ervaringen. We kunnen eenvoudigweg niet ontkomen aan het simpele feit dat onze moderne economie en maatschappij en onze hedendaagse politieke stelsels, totaal verschillen van die in het verleden. Vooral van die vóór de Franse en Amerikaanse Revoluties en vóór de Industriële Revolutie. Het waren met name de Franse historici van de Annales-school die tussen de twee wereldoorlogen de kloof begonnen te benadrukken tussen de pre-industriële wereld van het *Ancien Régime* en onze eigen wereld. Zij brachten de stagnatie van de bevolking, de levensverwachting en de levensstandaard in kaart, en de fundamentele afhankelijkheid van de pre-industriële samenleving van de natuur en van de beperkingen die deze oplegde.

Van de historici van de oudheid was het Moses Finley die het duidelijkst inzag dat de oudheid een heel andere samenleving was dan de onze.² Belangrijk voor hem was dat er in die tijd geen sprake was van economische groei. De overgrote meerderheid van de bevolking leefde op het bestaansminimum en dit veranderde weinig in de loop der tijden. In Finley's analyse was de oorzaak van dit alles de economische mentaliteit van de elite, die hen ervan weerhield te investeren in handel en productie. Die elite was niet geïnteresseerd in een bruikbare boekhouding, noch in technologische verbeteringen. De mentaliteit van de elite was die van renteniers. Het resultaat was een economisch systeem dat geen geïntegreerde markten, weinig lange-afstandshandel en slechts een beperkte arbeidsverdeling tussen stad en platteland kende. Daarom bleven de antieke steden, die Max Weber consumptiesteden had genoemd. Hier werd geproduceerd voor de vraag van de plaatselijke elite en niet voor

* De tekst van dit hoofdstuk is gebaseerd op een lezing die ik in 2019 gaf op een congres dat door Dario Nappo in Napels werd georganiseerd (*economia e frontiera nell' Impero Romano*). Ik wil hem bedanken voor de toestemming hier een Nederlandse vertaling van mijn lezing te publiceren.

¹ Finley, *Ancient History*.

² Finley, *Ancient Economy*.

meer afgelegen markten voor massagoederen.³ Voor Finley was dit het punt waarop de oudheid niet slaagde, maar waar middeleeuws en vroegmodern Europa wel in slaagde. Finley's oordeel over de Romeinse staat was al even afwijzend: die had geen economisch beleid. De staat sloeg munten om zijn uitgaven te betalen en niet omdat de economie deze nodig had. Bovendien werd niets gedaan om technologische vernieuwing te stimuleren.⁴

Tegelijkertijd was het onmogelijk voorbij te gaan aan de pracht van de Romeinse openbare gebouwen, de hoge urbanisatiegraad, de omvang van de Romeinse wegebouw of de rijkdom van vele huizen en villa's. Finley en velen met hem in die tijd hebben deze zaken niet helemaal frontaal aangepakt, maar meestal impliciet geplaatst in een discours over uitbuiting van de armen, van slaven in het bijzonder, en van veroverde volken van het Rijk.⁵ En in zekere zin hadden ze natuurlijk gelijk. Rome was een wrede imperialistische macht. De armen waren inderdaad arm en de rijken waren zeer rijk. In de wereld van de jaren zestig waarin ik opgroeide, toen een groot deel van de Derde Wereld nog uitzonderlijk arm was, waar het kolonialisme nog een recente herinnering was, en met een oorlog in Vietnam, was het maar al te gemakkelijk om verontwaardigd te zijn over de Romeinse misstanden en onderontwikkeling. Romeinen waren duidelijk niet zoals wij.

Dat was natuurlijk een zeer nuttig inzicht na zoveel jaren waarin westerse elites zich glimlachend identificeerden met Rome en zijn imperialisme. Maar tegelijkertijd was het te simplistisch omdat het geen rekening hield met verschillen tussen pre-industriële samenlevingen, of als er al verschillen werden vastgesteld, dan was het model zoals in het geval van Finley dat van verandering in slechts één richting: de Romeinse samenleving was primitiever dan de middeleeuwse samenleving en pas onder de commerciële bourgeoisie in de steden van middeleeuws Europa, vinden we de eerste voorbeelden van economische rationaliteit, van moderne handelspraktijken en het begin van een markteconomie. Finley's denken sloot aan bij theorieën over stadia van economische ontwikkeling zoals die waren ontwikkeld in de Duitse Historische School in de economie, met geleerden als Max Weber en Werner Sombart, en bij de verschillende systemen van economische integratie van Karl Polanyi.⁶ Wat deze analyses met elkaar verbond, was hun nadruk op het feit dat de markt geen universeel verschijnsel is, maar slechts op bepaalde tijden en op bepaalde plaatsen werkelijk bestond. En 'dus' werd de moderne economische theorie alleen relevant geacht in een moderne westerse context en niet in een verder verleden, en volgens sommigen ook niet in de Derde Wereld.

Dit scepticisme over de waarde en relevantie van de moderne economische theorie had het ongelukkige gevolg dat de meest verfijnde sociaalwetenschappelijke historicus van de oudheid de studie van de antieke economie afsneed van de onderzoeksvragen en -tradities in de mainstream van de moderne economische geschiedenis. Hierdoor konden de meer traditionele historici van de oudheid – oudhistorici – de economie nog meer negeren. Het

3 Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*; Finley, 'The ancient city'.

4 Crawford, 'Money and Exchange'; Finley, 'Technical innovation and Economic Progress'; Pleket, 'Technology and Society'; Flohr, 'Innovation and Society'; Brun, *Techniques and Economies in the Ancient Mediterranean* voor moderne opvattingen.

5 Finley, 'Empire in the Greco-Roman world'; Jongman, 'The Roman Economy'.

6 Jongman, *The Economy and Society of Pompeii*; Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*; Sombart, *Der moderne Kapitalismus*; Polanyi, *The Great Transformation*.

resultaat was dat de Griekse en Romeinse economische geschiedenis in veel opzichten een intellectueel achtergebleven gebied bleef. Zelfs degenen die het niet eens waren met Finley's pessimistische interpretatie van de economische prestaties van de oudheid, vermeden iedere vorm van economische theorie of methode. Dit is pas in de laatste één of twee decennia wezenlijk veranderd.⁷

De voornaamste zwakte van Finley's model was dat het hoofdzakelijk een culturele en politieke verklaring was die in feite slechts naar één variabele keek, de betrokkenheid van de elite bij handel en nijverheid, zonder stil te staan bij de vraag of de antieke economie aantoonbaar zoveel slechter presteerde dan die van middeleeuws of vroegmodern Europa. Bovendien werd niet ingegaan op de vraag of die commerciële bourgeoisie later wel echt zo cruciaal zou zijn. Voor een echte economisch historicus is dit tamelijk onbevredigend: we moeten eerst de werkelijke economische prestaties meten, voordat we ons buigen over mogelijke verklaringen voor de successen of mislukkingen ervan. Was de soms indrukwekkende materiële cultuur van Rome werkelijk alleen het product van ongelijkheid en onderdrukking, tussen sociale groepen en tussen regio's, of mogelijk ook van economische groei?⁸ Waren de materiële cultuur en de levensstandaard in alle perioden van de Romeinse geschiedenis dezelfde en hoe verhouden zij zich tot andere perioden van de pre-industriële geschiedenis?⁹ Bewoog de geschiedenis zich slechts in één richting van steeds grotere economische prestaties?¹⁰ Helaas waren dit lange tijd bijna volledig verwaarloosde onderzoeksgebieden, zoals ik ontdekte toen ik mijn hoofdstuk over consumptie moest schrijven voor de *Cambridge Economic History*. Er was vrijwel geen expliciete bibliografie die de kwestie van de Romeinse levensstandaard behandelde.¹¹ Dat was natuurlijk een conceptuele blinde vlek, die naar ik vrees te wijten was aan het feit dat de Romeinse economische geschiedenis geïsoleerd was van de theorie en methode van de algemene economische geschiedenis waar economische prestaties al lang *core business* waren, maar het weerspiegelde ook de armoede aan empirische gegevens die het vakgebied lange tijd in de weg had gestaan.¹² We konden ons eenvoudigweg niet voorstellen dat we ooit over de echte gegevens zouden beschikken om de Romeinse economische prestaties te reconstrueren. Deels kwam dit door een gebrek aan verbeeldingskracht. We keken naar de documentaire gegevens die middeleeuwse en vroegmoderne historici hebben over de bevolking en over lonen en prijzen, en we gaven het op. In feite, en zoals we zullen zien, hebben we niet eens gebruik gemaakt van de documentaire gegevens die er waren. Bovendien, geobsedeerd door teksten zoals de discipline van oudsher is, hebben wij de snel toenemende hoeveelheid archeologische gegevens grotendeels genegeerd. Als het niet in het Latijn of Grieks geschreven was, kon het geen 'echte' bron zijn. In feite waren zelfs epigrafische gegevens voor veel oudhistorici een minderheidsbelangstel-

7 Jongman, *The Economy and Society of Pompeii* is een vroeg voorbeeld. De conceptuele doorbraak kwam met Scheidel, Morris, en Saller (red.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*.

8 Wilson, 'Machines, Power and the Ancient Economy'; Jongman, 'The Roman Economy: from Cities to Empire'; Jongman, 'Archaeology, Demography and Roman Economic Growth'.

9 Jongman, Jacobs, en Klein Goldewijk, 'Health and Wealth'.

10 Jongman, 'The Roman Economy: from Structure to Change'.

11 Jongman, 'The Early Roman Empire: Consumption'.

12 North, 'Economic Performance through Time'.

ling gebleven.¹³ Zoals we zullen zien, boden archeologische gegevens in toenemende mate een heel ander perspectief op de Romeinse economische prestaties, en methodologische mogelijkheden die vergelijkbaar zijn met die van de moderne economische geschiedenis.¹⁴ Deze archeologische gegevens boden ook een kans om te ontsnappen aan Italo-centrische reconstructies en aan een discours dat gedomineerd werd door een vruchteloos debat over imperialistische bedoelingen.

Natuurlijk is het gebruik van archeologische gegevens een heel andere tak van sport, omdat het onvermijdelijk operationele definities van de kernvariabelen en de intelligente constructie van vervangende variabelen impliceert. In plaats van de indrukwekkende archieven die Pierre Chaunu kon onderzoeken om de Atlantische handel van Sevilla in de zestiende en zeventiende eeuw te reconstrueren, moest Keith Hopkins zich verlaten op Parkers catalogus van gedateerde Romeinse scheepswrakken als proxy voor de scheepvaart over lange afstand.¹⁵ Het voorbeeld van de scheepswrakgegevens geeft een duidelijk voordeel van dergelijke gegevens: zij maken het vaak mogelijk tijdreeksen te construeren. Dit is belangrijk, omdat economische groei en stagnatie een proces in de tijd zijn en dergelijke tijdreeksen stellen ons in staat het statische Finley-model van seculaire stagnatie te testen.

Een ander voordeel van archeologische gegevens is zoals gezegd dat zij ons, net als epigrafische bronnen, in staat stellen te ontsnappen aan het vaak Italo-centrische perspectief van onze literaire bronnen. Archeologisch gezien behoren bijvoorbeeld de noordwestelijke provincies van het Romeinse Rijk tot de bekendste regio's ervan. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld het moderne Israël. Dit is belangrijk omdat de meer pessimistische reconstructies van de economische prestaties van het rijk meestal stellen dat Italiaanse voorbeelden van indrukwekkende materiële cultuur hoofdzakelijk het product zijn van de uitbuiting van de provincies. Italiaanse voorbeelden van welvaart kunnen dus geen doorslaggevend bewijs zijn voor economische prestaties. De Italiaanse welvaart zou ofwel verklaard kunnen worden door de uitbuiting van de provincies of door een reële economische groei. Daarom moeten we kijken naar de provincies: profiteerden zij van de inlijving in het rijk of gingen zij er economisch op achteruit? Wat was de economische betekenis van Rome als wereldrijk?¹⁶ Hier hebben we een belangrijke moderne parallel: in die zin dat niet-westerse historici betoogden dat de armoede en stagnatie van veel derdewereldlanden het product zijn van een westerse kolonialisme, dat eerder veel welvarender en succesvollere economieën heeft vernietigd. En inderdaad, een soortgelijk verhaal kan worden waargenomen onder archeologen van inheemse samenlevingen van vóór de Romeinse verovering. Heeft Rome dus lokale economieën vernietigd en hun bloed opgezogen om de imperiale kern te verrijken? Een alternatief model zou immers evengoed mogelijk zijn, met de groei van de markt, verstedelijking, lagere transactiekosten, betere infrastructuur, meer regionale arbeidsverdeling, overdracht van technologie, meer recht en orde en misschien zelfs klimaatverandering als belangrijkste ingrediënten. Het is een scenario dat het best wordt uitgebeeld in Monty Python's *Life of Brian*, wanneer de vraag *wat hebben de Romeinen ooit voor ons gedaan?* wordt gevolgd door

13 Pleket, *Epigrafiek en oude geschiedenis*.

14 Brun, *Techniques and Economies*.

15 Chaunu, *Séville et l'Atlantique*; K. Hopkins, 'Models, Ships and Staples'.

16 Jongman, 'The Economic Archaeology of Roman Economic Performance'.

Deze uitgave bundelt zestien essays die geschreven zijn door een groep van gevestigde historici en opkomend talent. Het is een rijke verzameling opstellen over landen, steden en regio's. Samen illustreren ze de relevantie van onze sociaal-culturele, economische, demografische of politieke geschiedenis. Deze reikwijdte past goed bij Maarten Duijvendak, emeritus-hoogleraar Economische, sociale en regionale geschiedenis. In zijn onderwijs en onderzoek propageerde hij een 'wijde horizon' gecombineerd met een 'scherpe blik'. De essays zijn, elk afzonderlijk en als gebundeld geheel, geïnspireerd op dit adagium.

9 789087 049737